

EL TEMA ALMOGÀVER EN LA LITERATURA GREGA  
I CATALANA DELS SEGLES XIX I XX.  
BASES PER A UNA NOVA ÈPICA

EUSEBI AYENSA

*Universitat de Girona*

*Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona*

Un dels molts paral·lels que podem establir entre Grècia i Catalunya i més concretament entre la realitat cultural grega i la catalana del segle XIX és el de la utilització d'un mateix tema, el de la presència almogàver a la terra de l'Hèl·lade, en la literatura nacionalista de l'època. Certament, malgrat el profund solc que aquesta impressionant aventura deixà en la historiografia grega i la catalana contemporànies, les gestes de Roger de Flor i dels seus companys d'armes no van aconseguir de trobar, ni a una ni a l'altra banda de la Mediterrània, el poeta que les convertís en una epopeia nacional. Entre nosaltres, Muntaner no es proposa altra cosa, com ell mateix ens confessa en un moment de la seva *Crònica*, que escriure una obra per deixar memòria d'una sèrie d'esdeveniments realment històrics de la seva pàtria, amb la seguretat d'«aquell qui en moltes batalles ho ha vist», i igualment el sacerdot Gueorguios Paquimeres, un dels historiadors bizantins que ens ofereix més dades per jutjar els primers anys d'estada dels catalans en terres de l'Orient llatí, no té altre objectiu en la seva *Història bizantina* que deixar constància a les generacions futures d'allò que ha presenciat personalment o que altres li han contat, sense exagerar res, ni per amor ni per odi, considerant que no es pot violar la història sense incórrer en sacrilegi. Malgrat aquestes declaracions de bones intencions, tant l'un com l'altre historiador es deixen portar sovint per la seva passió nacional i religiosa, fent de les seves obres, el primer, un monument «a honor e laus del Casal d'Aragó», i el segon, un llibre de denúncia dels excessos comesos per les potències occidentals —i entre elles els catalans— contra un Imperi Bizantí ferit de mort. En qualsevol cas, ens movem en el terreny de l'estricta historiografia medieval, no mancada certament de trets llegendaris, però historiografia al cap i a la fi.

No deixa de ser curiós, però, que la gesta almogàver a Bizanci, després de caure en l'oblit durant segles tant a Grècia com a Catalunya, es convertís, per circumstàncies ben diferents, en un dels referents bàsics de la literatura romàntica i nacionalista de l'època. Si bé no ens podem allargar massa en l'exposició de les circumstàncies que determinaren aquest fet, és evident que la recuperació del "tema almogàver" és conseqüència directa del redescobriment històric i cultural del passat medieval en totes dues literatures, oblidat, quan no menystingut, en els segles precedents. A Grècia, aquest fenomen està íntimament relacionat amb la crisi de la consciència nacional en els anys immediatament posteriors a la independència del poble hel·lè. Així, després de la constitució de l'Estat Grec (1830) i dels primers moments d'entusiasme per la recuperació de la llibertat, van aparèixer una sèrie de problemes completament nous que posaven en dubte la continuïtat ètnica i històrica del poble hel·lè. Per començar, el filhel·lenisme, que havia jugat un paper tan important en la dura lluita per la recuperació de la llibertat, havia començat a perdre adeptes. Les causes d'aquest fet són moltes i variades: la pobresa i ignorància del poble grec, que tan poc responia a aquella imatge idíl·lica que d'ell s'havien afaiçonat els europeus; la llengua "bàrbara" que parlava, tan diferent d'aquell grec clàssic que tot hom admirava; el perill que suposava l'aparició d'una nova potència als Balcans capaç d'alterar l'equilibri de la zona, etc.

Com és ben sabut, el punt culminant de tota aquesta situació el va constituir la tesi exposada per l'historiador austríac Jacob Philipp Fallmerayer en la seva molt controvertida *Geschichte der Halbinsel Morea während des Mittelalters* (Stuttgart – Tübingen, 1830), que venia a negar, ras i curt, la continuïtat ètnica i històrica del poble grec modern, l'origen del qual, en opinió de Fallmerayer, no remuntava a l'antiga Grècia sinó a les tribus eslaves que havien envaït la península hel·lènica en època medieval. Tanmateix, un problema més greu encara trastornà el jove estat grec durant el decenni 1830-1840. Amb el despertar de la consciència nacional en els Balcans, van aparèixer una sèrie de comunitats (búlgars, albanesos, serbis, etc.) que vingueren a disputar als grecs les restes del vell imperi otomà. És evident, per tant, que davant d'aquests nous problemes serà necessari buscar arguments també nous que permetin justificar les aspiracions territorials del poble

grec i, de manera molt especial, la consecució del “Gran Ideal” (“Megali Idea”), el somni de conquerir tots els territoris que en altre temps havia abraçat el vast Imperi Bizantí i, per damunt de tots, la ciutat sagrada de Constantinoble. D’aquesta manera, l’argument de la religió, que segons la Constitució d’Epidaure (1822) era l’únic tret que diferenciava els grecs d’altres comunitats, deixava de tenir sentit en la mesura en què l’ortodòxia era la fe seguida també per altres pobles balcànics. Així les coses, calia centrar l’atenció en allò que més distingia els grecs dels seus veïns, això és, la seva condició de continuadors de l’hel·lenisme i únics hereus de les antigues glòries. Estem, doncs, en els anys en què Atenes s’omple d’edificis neoclàssics i en què la freda i pedant “katharévussa”, la llengua afaiçonada a imitació del grec clàssic, ho domina tot, des de l’aparell administratiu de l’estat i l’educació fins a les més altes creacions literàries. En aquest context, per tant, el període bizantí deixà de ser considerat com una pàgina negra de la història per convertir-se en «el nostre gloriós passat bizantí» de Kavafis, en la peça clau que, al capdavant, havia d’enllaçar els temps antics amb els moderns. La nova Grècia, dit d’una altra manera, necessita de la continuïtat que simbolitzen els emperadors bizantins per poder veure realitzat el somni del “Gran Ideal” i alliberar tots els territoris de tradició hel·lènica que encara estaven sota la fèrula otomana. Com ja va posar de relleu el gran historiador Konstandinos Paparrigópulos en la seva monumental *Història de la nació grega* (1860-1874), davant de l’antic esquema “antics-moderns” que s’havia seguit fins aleshores, calia fixar-ne un de nou format per tres etapes, dotades, almenys en teoria, del mateix valor històric: antiguitat, Bizanci i temps moderns. Aquesta unitat en l’espai i en el temps, doncs, es convertí, com hem assenyalat anteriorment, en el motor bàsic de la consciència nacional grega (Politis 1993; Ayensa 2000: 1-14).

El panorama literari grec de la segona meitat del segle XIX i principis del XX es va veure envaït, per tant, per un munt d’obres de temàtica bizantina. Viziinós, Roídis, Vikelas, Papadiamandis i el mateix Kavafis en donen exemples prou eloqüents. Dels més de deu segles de vida de Bizanci, els episodis més freqüentment recreats seran els de les lluites contra els pobles invasors, i molt especialment contra les potències occidentals que, portades per interessos polítics i comercials, van disputar-se durant els segles

XII-XV les restes del vell imperi. Els gairebé vuitanta anys de catalanocràcia a la Grècia continental oferiran prou material per, almenys, tres extenses peces teatrals d'abast i volada ben diferent: *El darrer comte de Salona* de Spirídon P. Lambros (1870), *El senyor de l'Olimp*, *Joan el Català* de Marinos Kutuvalis (1873) i *La duquessa d'Atenes* de Kléon Rangavís (1905). Si bé és cert que ens trobem davant d'obres teatrals i no precisament de poemes èpics —gènere aquest darrer que com a tal neix i mor a Grècia amb el Digenís Acrites i les cançons populars del seu cicle—, en els abrandats parlaments d'alguns dels seus personatges hom hi sent bategar el vertader esperit de l'hel·lenisme amb tot el seu orgull nacional i el seu fanatisme religiós. En la més notable d'aquestes tres obres, *El darrer comte de Salona*, escrita per Spirídon P. Lambros, professor d'història bizantina a la Universitat d'Atenes i, durant un breu període de la seva vida, Primer Ministre, els mots d'un dels grecs conjurats per alliberar la neboda del bisbe grec, raptada pel comte català de Salona, expressen en un to profundament solemne i èpic totes les aspiracions del modern hel·lenisme, unes aspiracions que, dit sigui de passada, no deixen de ser profundament impròpies en boca d'un grec bizantí del segle XIV:

Els catalans són feres,  
 odiosos executors de fets abominables,  
 són els tirans de la nostra pàtria.  
 Tots plorem els nostres parents morts,  
 els nostres béns confiscats,  
 tots veiem la nostra esclavitud,  
 tots detestem la tirania  
 i davant d'aquest altar sagrat  
 ens sentim amb valor suficient  
 per jurar que volem una vida  
 de grecs lliures o del contrari  
 —i que en sigui testimoni aquesta tomba—  
 que es converteixin en cendra els nostres óssos esclaus.  
 (Lambros 1870: 111)

Mort el comte català pel promès de la neboda del bisbe grec, les paraules finals d'aquest en desplegar l'estendard bizantí al damunt

de les muralles de la ciutat enclouen tots els desitjos de redempció nacional del poble grec:

Tal com lliures  
 quedem avui dels catalans,  
 així un dia, plens de joia,  
 pugueu celebrar la festa de l'alliberació  
 completa del nostre poble. (ibíd.: 189)

Paraules que rebla un altre grec en afirmar que «com tots professen una mateixa fe / tant de bo un dia formin també un mateix poble» (ibíd.: 194).

En aquest clima d'abrandament patriòtic s'inscriuen també les paraules que clouen, a tall d'himne, *El senyor de l'Olimp*, *Joan el català*, de Marinos Kutuvalis, un cop el seu protagonista, l'abominable senyor català de l'Olimp, un personatge sense cap base històrica, és mort per un llamp caigut del cel com a càstig per la seva dura repressió contra el poble grec oprimint:

Que la teva força, Creador, sigui amb nosaltres,  
 que dolç, damunt Grècia, surti novament  
 el sol i que lliures  
 bufin els zèfirs damunt seu.  
 Grècia! Ha brillat novament la llibertat! (Kutuvalis 1873: 194)

A casa nostra la situació era, fins a cert punt, comparable. Tot i l'escepticisme de Hegel i d'altres tractadistes romàntics sobre la viabilitat del gènere èpic en els temps moderns, a Catalunya —com en altres literatures del seu entorn més proper— hi hagué intents seriosos, per bé que des de l'òrbita estrictament culta, de fer possible la composició d'un relat de gran amplitud, en estil solemne, referit a una gesta nacional amb la qual el poble es pogués sentir identificat. Dues circumstàncies van ajudar molt al conreu del gènere èpic en les nostres latituds. D'una banda, les característiques pròpies de la Renaixença, que afavoriren des d'un principi una literatura històrico-patriòtica, i, d'una altra, com va posar de relleu ja fa anys Joaquim Molas, la creença més o menys generalitzada que una epopeia immortalitzava un autor

i una literatura (Molas 1977: 30), la qual cosa explica que aquelles literatures com la catalana que no disposaven de cap epopeïa antiga, medieval o renaixentista, maldessin per aconseguir-la amb la intenció més o menys conscient, com diu molt bé Manuel Jorba, de «donar una sensació de qualitat a la literatura pròpia» (Jorba 1986: 202).

La primera gran embranzida al tema almogàver la donà la Reial Acadèmia de Bones Lletres, que el 20 de febrer de 1841 convocà un concurs per premiar un poema èpic sobre l'expedició catalana a Orient, com ho féu també el 1857 amb la conquesta de Mallorca, quedant en mans dels autors l'elecció tant del metre com de la llengua —catalana o castellana— en què el poema havia de ser escrit. Així, com sostenia el secretari de la Reial Acadèmia, Ramon Muns, en la *Memòria* que precedia l'acta d'adjudicació dels premis d'aquell concurs, la raó de la iniciativa no era altra que el desig d'aquesta institució «de ensalzar las glorias de su país, que ni en este ni en ningún otro ramo ha degenerado de sus famosos ascendientes» (Academia de Buenas Letras de Barcelona 1842: 30). El primer premi, com consta en l'esmentada *Memòria*, fou adjudicat per unanimitat a l'obra *Roudor de Llobregat ó sia Los catalans en Grecia*, poema èpic en tres cants, de Joaquim Rubió i Ors, que fou guardonat amb el títol de soci honorari i amb una violeta d'or enganxada a una gorra de vellut negre a la usança dels antics trobadors; mentre que el segon, consistent també en el títol de soci honorari, un gessamí de plata enganxat a una gorra com l'anterior i un exemplar de les obres de Moratín, anà a recaure en el «canto épico» en castellà titulat *Las armas de Aragón en Oriente*, de Calixto Fernández de Campo-Redondo. Finalment, Tomàs Aguiló es féu mereixedor del tercer premi, consistent en el títol de soci honorari, amb una altra composició èpica també escrita en llengua castellana titulada *Rugero de Flor* (Academia de Buenas Letras de Barcelona 1842: 3-4).

D'aquestes tres composicions, la que presenta major interès per a nosaltres és la primera, un ambiciós poema format per 153 octaves reials on es narren les peripècies amoroses i guerreres d'un obscur personatge, Bernat de Roudor, un dels tres únics almogàvers que aconseguiren escapar del bany de sang en què es convertí la recepció que el príncep bizantí Miquel Paleòleg oferí a Roger de Flor al palau d'Adrianòpolis. El poema segueix

fidelment tots els principis de l'èpica clàssica, amb una invocació inicial a les muses, titllades de «nines de cabells d'or», una mètrica constant i tot un reguitzell de comparacions que no dubtem a definir d'homèriques. Roudor, fidel servidor de Roger de Flor, és presentat per Rubió i Ors amb tots els trets d'un autèntic cavaller medieval, gentil amant de la seva estimada Elena però alhora, quan l'ocasió ho demana, artífex de la més terrible de les venjances contra els assassins del seu senyor. A la descripció d'aquesta proverbial venjança són dedicades les darreres sis estrofes del poema, que comencen amb uns versos realment colpidors:

Y los venjaren... gran fou la matansa  
 ab que los camps del Àsia embermelliren,  
 y l's restos del festí de sa venjansa  
 als buytres y á las hienas repartiren;  
 oscaren los acers, la forta llansa  
 en los cráneos dels grechs... tants ne moriren  
 que de sa carn les fêras se atiparen,  
 y las planas llurs ossos blanquejaren. (Rubió i Ors 1842: 75)

Amb el pas dels anys, la gesta almogàver, lluny de caure en l'oblit, es va anar convertint, juntament amb la conquesta de Mallorca, en el gran tema de l'èpica medievalitzant de la Renaixença, i a això hi van ajudar en gran mesura dos fets aliens en principi a la pròpia creació literària: d'una banda, la tasca d'investigació realment gegantina iniciada per Antoni Rubió i Lluch sobre la presència catalana a Grècia en el segle XIV i, de l'altra, la campanya espanyola al Marroc dels anys 1859-1860. Pel que fa a l'activitat científica de Rubió i Lluch, una activitat que el portà a entrar en relació personal i epistolar amb les principals personalitats de la vida cultural grega de finals del segle XIX i principis del XX, la reedició moderna d'alguna de les seves obres, com el *Diplomatarí de l'Orient Català*, el treball que coronava meravellosament tota una vida dedicada a l'estudi de la Grècia catalana (Rubió i Lluch 1947), i una llarga sèrie de treballs monogràfics recents (Solà 1988; Balcells 2000, 5-42; Ayensa 2001: 5-21), donen fe del paper realment clau de Rubió en la recuperació d'aquesta pàgina tan gloriosa de la nostra història. Al llarg de més d'una cinquan-

tena de treballs, alguns d'ells publicats en revistes d'àmplia difusió a l'època com *La Veu de Montserrat*, *La Veu de Catalunya* o la *Revista de Catalunya*, Rubió tractà tots els caires d'aquella apassionant aventura, des de la versió que d'ella en donen els historiadors bizantins fins al seu ressò en el folklore i en els escriptors grecs moderns, donant a conèixer alhora una gran quantitat de documents inèdits fins al moment, conservats sobretot a l'Arxiu de la Corona d'Aragó i als arxius de Palerm i de Venècia, que havien de donar una imatge més completa i justa de l'expedició almogàver en terres de l'Hèl·lade.

A banda de la tasca científica de Rubió i d'algun dels seus deixebles i col·laboradors, com Ferran Soldevila o Lluís Nicolau d'Olwer, autor aquest darrer no només de l'edició de la *Crònica* de Muntaner publicada el 1926 a Els Nostres Clàssics sinó també de l'esplèndid llibre *L'expansió de Catalunya en la Mediterrània oriental* (Nicolau d'Olwer 1926; veg. a més Soldevila 1925: 540-550), la guerra espanyola al Marroc a mitjan segle XIX, en la qual tan entusiàsticament participà la burgesia catalana, vingué a donar una nova empenta al tema almogàver. Com ha posat de relleu el professor Josep Maria Bernal (1998: 9-10), Víctor Balaguer, que ja havia contribuït de manera inequívoca a la creació de la llegenda dels almogàvers tant amb la seva activitat literària com amb la seva *Història de Catalunya* (1886), fou un dels primers a lligar l'aventura grega amb l'africana. Així, en la seva monumental obra *Jornadas de gloria ó los españoles en África*, un dens volum de gairebé 400 pàgines amb il·lustracions, el poeta vilanoví, portat per l'entusiasme que despertà aquella campanya a casa nostra, glossa de la següent manera el comiat que la ciutat de Barcelona reté als voluntaris catalans:

Mar de los condes de Barcelona, lleva ese buque á seguro puerto, como llevaste un día, meciéndolas en tus azuladas espaldas, las galeras de los almogavares que fueron al Oriente á conquistar un reino para su patria. (Balaguer 1860a: I, 345)

Seguint el testimoni de Balaguer, el general Prim, com un nou Roger de Flor, no s'estigué d'evocar novament els almogàvers en les seves paraules de benvinguda als soldats: